

Frigjøring og frihet

Stian Bones

Stormaktene la mange av premissene for frigjøringen. Den lovlige norske statsmakten og andre legitime norske organer hadde svært begrenset innflytelse på begivenhetenes gang. Dette kom særlig sterkt til uttrykk i den nordlige landsdelen, der frigjøringen var et drama som kom til å prege mange sterkt. Tvangsevakuering, motstand og overgang fra krig til fred var kilder til skjellsettende menneskelige erfaringer.

Den siste krigsvinteren i Nord-Norge var preget av en voldsom forflytning av mennesker. Om lag 50 000 sivile fra Finnmark og Nord-Troms ble tvangsevakuert. 25 000 ble igjen i brente og krigsherjede områder. Mange av dem ble «overvintre» fordi de motsatte seg tvangsevakuering. Både de tvangsevakuerte og «overvintre» i Finnmark ble utsatt for fare.

Også tyske soldater og krigsfanger ble forflyttet i stort omfang. I november 1944 var det samlet 320 000 soldater bare i Nordland og Troms. Tallet var ekstremt høyt på det tidspunktet på grunn av den tyske tilbaketrekningen fra Nord-Finland og Petsamo. I tillegg kom titusener av krigsfanger. Den tyske tilbaketrekningen høsten 1944 hadde enorme konsekvenser for sivilbefolkningen i Finnmark og Nord-Troms. Før tyskerne trakk seg ut av Øst-Finnmark, ble sivilbefolkningen i byer og

tettsteder utsatt for intens bombing fra sovjetiske flystyrker.

Tilbaketrekningen førte også til død og forferdelse lenger sør i landsdelen, særlig for de sovjetiske krigsfangene. En del ble tvunget til et umenneskelig arbeid i det forsvarsverket som ble kalt Lyngenfronten. Mange ble satt til slavearbeid på Nordlandsbanen. I en leir i Storfjord i Troms, som ble gitt navnet «Mallnitz», døde mer enn 200 sovjetere i løpet av tre uker. Og da transportskipet MS *Rigel* ble bombet ved Tjøtta den 27. november 1944, omkom vel 2500 personer, de fleste av dem sovjetiske krigsfanger.

Den siste krigsvinteren i nord kom altså med store menneskelige omkostninger. Selve frigjøringsverket, da allierte og norske militære rykket inn, foregikk under atskillig mer ordnede former. Men også da var det mye som sto på spill.

Frigjøringen av Finnmark

Store deler av Øst-Finnmark ble frigjort av Den røde hær i slutten av oktober 1944. Aage Lunde, som i sin tid skrev historien om Sør-Varanger, har fortalt hvordan de sovjetiske soldatene ble møtt av spontan og hemningsløs glede fra lokalbefolkningen. Ved Munkelva og Neiden tok folk imot med både norske og røde flagg. I jubelstemningen ble «Ja, vi elsker» og «Internasjonalen» sunget om hverandre.

Men var det egentlig et strategisk mål for sovjetiske militære styrker å rykke inn Øst-Finnmark?

Det framgår av militære og politiske kilder at det opprinnelig ikke inngikk i planene for den sovjetiske offensiven å rykke inn på norsk område. Målet var å omringe det 19. bergkorps og knuse de tyske styrkene i nord på sovjetisk område, har historikeren Sven G. Holtsmark kommet fram til.

Sovjetiske tropper går 24. oktober 1944 over Pasvikelva på en nylagt pongtongbro og rykker neste dag inn i Kirkenes.

Foto: Nordflåtens Museum avd. Murmansk

Vi vet jo at det ikke lyktes: De tyske styrkene måtte ta betydelige tap og etterlot seg også en del våpen og utstyr, men klarte likevel å trekke seg tilbake til Norge i god orden. Først da det ble klart at tyskerne måtte forfølges inn på norsk område, ble det gitt klarsignal fra Stalin til å rykke inn i Norge.

Det var altså ikke langsiktige politiske ambisjoner overfor Norge som bestemte den sovjetiske innmarsjen. Innmarsjen var derfor ikke resultatet av et mål på sovjetisk side om å trekke Norge, eller deler av Norge, inn i sin innflytelsessfære. Men selv om meningen med operasjonen ikke var frigjøring av norsk område, så ble det jo uansett konsekvensen for store deler av Øst-Finnmark.

De norske styrkene

Når det i 1944 ble helt klart at det var Sovjetunionen som kom til å frigjøre norsk område først, gjaldt det å vise handlekraft på norsk side. Den 16. mai 1944 undertegnet London-regjeringen en frigjøringsavtale med Sovjetunionen. Likelydende avtaler var inngått med USA og Storbritannia. Og fra om lag 18. oktober av, samme dag som innmarsjen fant sted, arbeidet norske myndigheter intenst med å få overført norske tropper så snart som mulig.

Tidlig i november ble i alt 256 mann overført fra Skottland til Murmansk, og fra 10. og 11. november kom de over på norsk område. De fleste

var soldater i 2. bergkompani, men en norsk militærmisjon på 15 personer var også med. Mens det norske bergkompaniet var underlagt sovjetisk kommando fram til 6. februar 1945, skulle militærmisjonen ivareta forbindelsen mellom den allierte øverstkommanderende i for Murmansk-avsnittet, general Sjtsjerbakov og norske myndigheter.

At samarbeidet mellom norske myndigheter og sovjetiske militære gikk bra, bekreftet lederen for den norske militærmisjonen, oberst Arne Dagfin Dahl, ved flere anledninger. Etter først å ha hatt hovedkvarter i Sør-Varanger, etablerte oberst Dahl hovedbase for Distriktskommando Finnmark i Porsanger. Dahl ville bygge opp norske styrker i Finnmark. Etter hvert som de ble sterke nok, skulle de kjempe mot tyskerne.

Oberst Dahl så for seg at en operativ styrke på tre infanteribataljoner skulle organiseres som en brigade, «Finnmarksbrigaden». Planen var at Finnmarksbrigaden skulle gå mot Lyngenlinja og kjempe mot tyskerne der, eventuelt også i samvirke med styrker fra Finland.

Da freden kom i mai 1945, var den norske militære styrken under Distriktskommando Finnmark tidoblet, og besto av til sammen 2735 personer – satt opp i et krigsherjet Finnmark. Det inkluderte personell fra både fra Varanger bataljon og fra Alta bataljon.

Men Dahl hadde også andre motiver. For han var det utvilsomt også et poeng å få hele Finnmark under norsk kontroll av hensyn til suvereniteten. I rapporter som han sendte til London og Stockholm vises en ambivalens. På den ene siden poengterte han – gang på gang – at samarbeidet med den lokale kommandanten oberst Pavel Lukin-Griege og hans menn gikk veldig bra. På den andre siden var han samtidig veldig bekymret for om Sovjetunionen hadde intensjoner om å underlegge seg deler av Nord-Norge. Derfor var frigjøringen av Finnmark – for Dahl – også et kappløp om å få mest mulig norsk kontroll.

Samarbeid og konflikter

Også hos sivilbefolkningen fantes et tvisyn. I de tre politidistriktene Vardø, Vadsø og Sør-Varanger var det vinteren 1944–1945 en befolkning på til sammen cirka 23 000. Holdningen hos dem var preget av det gode samarbeidet mellom nordmenn og sovjetiske soldater. Minner om naboskap, om pomorhandel, kulturelt og politisk samkvem – alt dette ble gjenoppvekket. Sivilbefolkningen fikk tilgang til kveldsunderholdning som de sovjetiske soldatene sto for – sang, musikk, skuespill og kino. På tilstelningene var det også norske innslag. Sivilbefolkningen fikk også en del forsyninger fra sovjetisk side.

Idrettssamarbeidet vakte mye interesse. Jørgen Juve, den norske fotballstorheten fra 1930-åra, var informasjonsoffiser ved

En forventningsfull befolkning i Bjørnevatn tar imot 2. bergkompani fra Skottland den 11. november 1944.

Foto: Ole Friele Backer/Riksarkivet. NTBs krigsarkiv

Avsnittskommando Finnmark, som fra midten av januar 1945 endret navn til Distriktskommando Finnmark. I januar 1945 samlet han idrettslederne i Varanger til et møte i Vadsø, med mål om å samle idretten, som før krigen vært splittet på politisk grunnlag. Men viktigst var det jo tross alt bare å komme i gang igjen. Det første treningsrennet på ski ble holdt i februar 1945 på Sandnes, der Distriktskommando Finnmark holdt til. Jørgen Juve delte ut populære premier som tobakksbokser og sigaretter.

Og så ble det landskamp på ski mellom Norge og Sovjetunionen; den første landskampen i det frie Norge. Den 8. april 1945 var det første internasjonale skirennet i Norge etter okkupasjonen. I alt 109 løpere stilte til start, halvparten sovjetiske, og halvparten norske. Mens sluttkampene raste på kontinentet og Den røde hær kjempet seg inn mot Berlin, sendte Sovjetunionen samtidig skiløpere hele vegen fra Leningrad til Kirkenes for å delta i «landskampen».

Mens møtet med sovjetiske soldater gikk bra, har det lenge vært kjent at møtet mellom ute- og hjemme-Norge bød på enkelte konflikter. Soldater fra 2. bergkompani tok initiativ til å klippe noen kvinner som angivelig hadde hatt samkvem med tyske soldater. Beskyldninger om manglende nasjonal eller patriotisk holdning hos finnmarkinger forekom også. Konflikter bygde seg også opp andre veien. Mottakelsen av de som

kom fra Storbritannia var noe avmålt, og soldatene fikk høre at det som kom fra Storbritannia var for lite, og det kom for seint.

Enkelte konflikter var det altså, men samtidig må vi ikke miste av syne det som tross alt var hovedinnstillingen til de sivile. Det folk tross alt ba om, var en tettere forbindelse til de lovlige norske myndigheter. De ville ha mer forsyninger og en større militær tilstedeværelse; de hadde behov for å kjenne på en solidaritet som viste seg i praksis, og de måtte føle seg sikker på at tryggheten endelig var kommet til Finnmark, og at den nå ville omslutte dem

Etter litt startvansker, så ser vi jo også at norske og vestallierte myndigheter egentlig bidro med det aller meste av forsyninger og hjelp. Videre kan vi registrere, også hos sivilbefolkningen, en uro over den sovjetiske tilstedeværelsen. Ville nordmennene i dette grenseområdet helt kunne råde over sin framtid selv? Denne uroen, som aldri gjorde mye av seg, ble dempet da de siste sovjetiske soldatene forlot Sør-Varanger 25. september 1945.

Troms og Nordland

Under frigjøringen gjorde de allierte stormaktene seg også sterkt gjeldende i Troms og Nordland. En spesiell rolle spilte Office of Strategic Services (OSS), forløperen til CIA. Gjennom OSS ville amerikanerne både bygge opp motstandsgrupper i nord og å gjennomføre sabotasjeaksjoner rettet

inn mot tyskerne. For dette formålet bygde OSS opp baser i nord, kalt SEPALS. Svensk militær etterretning kjente til planene fra første stund, og var egentlig med på operasjonen. Det var også Milorg som så dette som en mulighet til å få organisert en hjemmestyrke. Håkon Kyllingmark, som ble en slags områdeekspert for amerikanerne, ble dermed også helt sentral i å organisere hjemmestyrkene i Troms og Nordland.

I forbindelse med den tyske tilbaketrekningen høsten 1944 ble det etablert omfattende forsvarsstillinger i Nord-Troms. Men Lyngenfronten var egentlig et forsvarsområde som var mye større enn stillingene i Storfjord. Det dreide seg om kystforsvar av Troms, men også om grensesikring og landforsvar helt ned mot Ofoten, som var tenkt som neste tyske forsvarsskanse etter forsvarsstillingene i Storfjord.

Det var Armeekorps Narvik, cirka 42 000 mann, som sto for sikringen av Lyngenfronten. Også en liten SS-styrke ble satt inn i dette forsvarsområdet, nærmere bestemt tre tropper av norske frontkjempere. De patruljerte sammen med tyske hær- og marinesoldater, blant annet grenseområdene i Indre Troms og Ofoten.

Etter 8. mai, da norske og allierte styrker rykket inn i Norge også sør for Finnmark, skulle tyskerne fjernes fra visse områder, og samles andre steder. Forsvarets Overkommando

hadde bestemt at Oslo, Trondheim, Narvik og Tromsø øyeblikkelig skulle renses for tyskere, med unntak av de få som det var bruk for fortsatt. Men realiteten ble noe annerledes.

I Tromsø var det ingen militær myndighet som kunne overta etter tyskerne 8. mai 1945, så der innkalte distriktssjef Holmboe skytterlagsfolk til å ta over vaktholdet. I Harstad hadde kjøpmann Leif Bothner og

og andre bygd opp en mer solid Milorg-avdeling som var klar til dyst allerede 8. mai.

I Ofoten og Indre Troms var det norske militære fotavtrykket mye mer solid fra starten av. De to eneste komplette enhetene av hjemmestyrkene som ble opprettet i Nord-Norge, var i Bardu og Målselv. På forhånd var 200 mann utpekt, og de fikk våpen og ble ledet av offiserer med tilknytning til

SEPALS-basene. I løpet av sommeren 1945 vokste denne styrken til om lag 800 mann, og ble organisert i Feltbataljon II og Vaktbataljon I.

Noe av den samme utviklingen skjedde i Narvik og Ofoten – også her var OSS sin støtte til den militære motstandsbevegelsen helt avgjørende. I rapportene om Narvik og Ofoten heter det at motstandsbevegelsen hadde fått liten støtte fra Sverige, Sør-Norge eller fra Storbritannia tidligere. Overlege Erling Borch-Johnsen, som var sjef både for Milorg og XU, ga uttrykk for dette, og det var en lettelse for han da kontakt ble etablert med disse mennene i fjellene mot slutten av krigen. Lederen for gruppa POLAR BEAR I, Boy Rist, ble Borch-Johnsen sin nestkommanderende, og ifølge rapportene hadde de etter hvert ansvaret for om lag 1500 mann. I Narvik området oppsto da fra juli 1945 Feltbataljon I og Vaktbataljon II.

Men kjernen i den militære styrken på norsk side i Narvik, var polititroppene. Det var norske militære tropper som var utdannet i Sverige under krigen, men som ble kalt «polititropper» for at virksomheten ikke skulle kollidere med Sveriges nøytralitetspolitikk. Styrken som ble sendt fra Sverige til Narvik besto av cirka 4000 mann.

Liten støtte utenfra karakteriserte også forholdene i Salten, der Anton Gisle Johnson var distriktsleder. I området hans fantes det ved

En av to hytter som utgjorde basen Sepals II, også kalt Anna. Den lå ved Unna Allakas fjellstue nær Skjomen og Beisfjord.

Foto: Roger Albrigtsens samling

kapitulasjonen om lag 30 000 tidligere krigsfanger, og 45 000 tyske tropper. I den første tida etter 8. mai var det bare styrker fra SEPALS-basene som var i stand til å støtte opp under hjemmestyrkene i dette store området.

Det var altså ikke bare for hjemmestyrkene å ta imot folks hyllest. Her var stor usikkerhet. Den første allierte sonesjefen for Nord-Norge var oberst Otto Munthe-Kaas. Det han hadde sett for seg før han kom til Nordland og Troms, var cirka 80 000 tyske soldater og 25 000 krigsfanger. Men det som var realiteten, var cirka 120 000 tyske soldater og dessuten 45 000 krigsfanger – mange av dem i dårlig forfatning. Den allierte militærmisjonen som kom til Norge, hadde heller ikke forestilt seg at så mange krigsforbrytelser var begått i nord.

Frigjøring og frihet

Mennesker som under andre verdenskrig levde under et terrorvelde, erfarte hva frihet, rettsstat og trygghet betyr. Derfor er det også i dag viktig å forstå og formidle hvordan et samfunn kan se ut, som bygger på vilkårlig maktutøvelse og en farlig ideologi.

Det er også andre poenger knyttet til dette. I fagartikler og bøker kan vi ofte lese at det norske etterkrigssamfunnet dyrket en nasjonal motstandsfortelling. I etterkrigstida var det vanlig å omtale okkupasjonstidens

nordmenn som patrioter som støttet opp under norsk motstand, i det minste passivt. Dypest sett var det dette krigen handlet om, har flere skrevet.

Men etterkrigstidens mange motstandsfortellinger handlet egentlig også om noe mer. Lærestykket var dette: Du kan yte motstand, og ved hjelp av militær makt kan du frigjøre en nasjon. Men frihet, det er det likevel ikke sikkert at du får. For mennesker i etterkrigstidens Norge var det nok å se til Øst-Europa for å få bekreftet denne innsikten.

Litteratur:

- Bones, Stian og Nina Planting Mølmann 2022. Det første frigjorte Norge. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 4 i bind 3 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*, Stamsund, Orkana Akademisk.
- Elstad, Ingunn 2020. *Tvangsevakueringa*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Fagertun, Fredrik, Marianne Neerland Soleim og Stian Bones 2022. Ut av Tysklands grep: militær frigjøring og tysk avvikling. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 8, i bind 3 i Fredrik Fagertun (red.), *Andre verdenskrig i nord*, Stamsund, Orkana Akademisk.
- Holtmark, Sven G. 2021. «Improvvisert innmarsj. Petsamo-Kirke

nes-operasjonen og Den røde armé i Norge, oktober 1944». I Helge Ø. Pharo, Kjell Inge Bjerga, Sunniva Engh, Gunnar D. Hatlehol og Kristine Offerdal (red.), *Historiker, strateg og brobygger. Festskrift til Rolf Tamnes, 70 år*. Oslo, Pax Forlag.

- Soleim, Marianne Neerland og Gunnar D. Hatlehol 2022. Krigsfanger og tvangsarbeidere i krigens slutfase. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 7, bind 3, i Fredrik Fagertun (red.), *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Tjelmeland, Hallvard 2022. Frigjeringsspolitikk. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 1, bind 3 i Fredrik Fagertun (red.), *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Håkon Kyllingmarks dokumentarkiv, Måselv historielag, tilgjengelig på <http://www.malselvhistorielag.no/index.php/bibliotek/odd-bjorklunds-samlinger-2>

Stian Bones, er professor i moderne historie ved UiT Norges arktiske universitet. Han har blant annet forsket på tema som andre verdenskrig, den kalde krigen, polarhistorie, samt Norges forhold til Sovjetunionen og Russland. E-post: stian.bones@uit.no